

Lunds universitet
Avd. för litteraturvetenskap, SOL-centrum
Handledare: Johan Stenström
2015-06-03

Sophie Cheriteh
SSLK10

Alienationen i Kōbō Abes *Kartongmänniskan*
(1976)

Innehållsförteckning

1. INLEDNING.....	2
1.1 Syfte och frågeställningar	3
2. METOD OCH MATERIAL.....	3
2.1 Val av metod	3
3. BAKGRUND	3
3.1 Tidigare forskning	5
4. LITTERATURGENOMGÅNG OCH CENTRALA BEGREPP	6
4.1 Alienation	7
4.1.1 Alienation hos Marx	8
4.1.2 Alienation hos Freud	11
4.1.3 Samhället och individualism	12
5. ANALYS	15
5.1. Kartongmänniskan och samhället.....	16
5.2 Motiv.....	19
5.3 Behov	21
6. AVSLUTANDE DISKUSSION	23
7. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING.....	26

1. Inledning

”Detta är en kartongmänniskas journal. Jag börjar denna redogörelse i en kartong. En pappkartong som når precis till höfterna, när jag sätter den över huvudet”, skriver den japanska författaren Kōbō Abe (1924-1993) i den svenska översättningen av *Kartongmänniskan* (orig. titel *Hako otoko*, 1973) från 1976.¹ Den föreliggande handlingen i romanen utspelar sig i Tokyo, Japan där läsaren får följa en kartongmänniskas anteckningar över tillvaron. I romanens inledande kapitel redogörs det för hur tillverkningen av en kartong går till, det vill säga detaljerade beskrivningar om vilka material och mått som behövs för att bygga en kartong. I det inledande kapitlet presenteras även romanens romanfigur och berättarjag, vilken benämns som ”A”. Läsaren får inte veta, förrän långt senare i handlingen vem denne A är och vad det är som driver honom till att bli en kartongmänniska. I det föreliggande kapitlet framgår det att A ännu inte har blivit en kartongmänniska, men det dröjer inte länge förrän en förändring äger rum. Nyckelscenen koncentreras till när A får syn på en kartongmänniska, rakt under fönstret till hans lägenhet, vilket leder till att han känner en ”vrede och avsky inför en främmande kropp som trängde sig på.”² De ofrivilliga känslorna som uppstår inom A resulterar i att han beslutar sig för att skjuta kartongmannen med ett luftgevär. Handlingen, som A utför spelar en central betydelse i förändringen av hans psykiska tillstånd. Detta gör sig synligt märkbart när han en dag får ett kylskåp levererat hem i en kartong av wellpapp. Istället för att göra sig av med kartongen bestämmer han sig för att krypa in i den, men grips plötsligt av skuld-känslor och kryper ut igen. Förändringen som sker inom berättarjaget leder till att han har svårt att motstå kartongens dragningskraft och förklarar att ”en sådan grad av förändring är önskvärd.”³

Kortfattat handlar *Kartongmänniskan* om romanfigurens A:s försök att dra sig undan från samhället och leva ett liv instängd i en kartong. Den tilltagande isoleringen som uppstår hos A ger plats för tankar om människan som främling för sin egen omgivning. Romanfiguren börjar längre fram i berättelsen uppleva sig som en utomstående betraktare där kartongen blir ett anonymt skydd för omvärlden som inte väljer att se. Kartongen blir slutligen hans hem och hans mask, men är dömd att misslyckas den dag han lämnar den. Eftersom främlingskapsmotivet är en central betydelse i romanens tematik finner jag det därför intressant att undersöka det i *Kartongmänniskan*.

¹ Abe, Kōbō, *Kartongmänniskan*, Bonnier, Stockholm, 1976, s. 5.

² Ibid. s. 11

³ Ibid. s. 15

1.1 Syfte och frågeställningar

Syftet med föreliggande uppsats är att undersöka alienationen i Kōbō Abes roman *Kartongmänniskan* (1976). Med utgångspunkt i teorier om alienation ska jag försöka att besvara följande frågeställningar:

- Hur framställs alienationen i romanen?
- Vad beror alienationen på?

2. Metod och material

I metodavsnittet redogörs det för vilken metod jag har valt att tillämpa i min uppsats. Därefter beskrivs det hur jag gick tillväga inför materialet.

2.1 Val av metod

Uppsatsens syfte är att undersöka alienationen i Kōbō Abes roman *Kartongmänniskan* (1976). Urvalet motiveras genom att främlingskapsmotivet är en genomgående linje i detta verk och därmed blir ett relevant underlag för uppsatsens syfte och frågeställningar. Uppsatsens fokus kommer att ligga på kartongmänniskan och utgångspunkten för analysen är de konflikter han ställs inför.

Jag kommer att studera verket genom närläsning, vilket innebär att jag ämnar att blottlägga framställningen av och bakgrunden till kartongmänniskans alienation. Jag är medveten om svårigheterna i att tolka en text värdeneutralt, då jag som forskare har en förförståelse som kan påverka resultatet. Tolkningarna ska inte ses som vedertagna sanningar, utan som ett sätt att förstå ett innehåll. För att uppnå en förutsättningslös inställning till texten, kommer tolkningarna i fråga sättas i relation till de teoretiska utgångspunkterna.

Inför bearbetningen av materialet har jag i den första fasen försökt att inringa uppsatsens frågeställningar med hjälp av etiketter i olika färger, vilket hjälpte mig att hålla ordning på textens olika avsnitt. Därefter avgränsade jag meningsbärande citat som jag tyckte visade på ett mönster och som kunde understödjas av de teoretiska utgångspunkterna.

3. Bakgrund

I det här kapitlet ges det en övergripande bild av den tidigare forskning som har gjorts kring alienationsbegreppet i Sverige samt annan relevant forskning som rör Kōbō Abes litterära verk.

I förordet till *En annans ansikte* (2004), skriven av Heidi von Born redogörs det för den tematik som präglar Abes verk: ”tomheten, identitetslösheten, främlingskapet, amnesin.”⁴ Enligt von Born drömmer många av Abes romanfigurer om en längtan bort, att försvinna men ändå närvara. Strävan efter osynlighet, menar von Born, kommuniceras genom att romanfigurerna inte vill bli iakttagna, utan gärna intar rollen som observatörer. I *Kartongmänniskan*, liksom i Abes andra verk är romanfigurerna avskurna från det aktiva livet såtillvida att de väljer ett liv utanför kollektivet.⁵ von Born framhåller att romanfigurerna är vanliga människor som till en början är inordnade i ett samhälle, men som av ångest och utanförskap hamnar utanför. I *En annans ansikte* får läsaren följa en man som får sitt ansikte förstört i ett laboratorium, vilket leder till att han tillverkar en mask. Masken, som mannen bär syftar inte enbart till att dölja ett skadat ansikte, utan gör det även möjligt för honom att bli en annan människa. Den frihet som masken framkallar hos mannen börjar i själva verket leva sitt eget liv, till en sådan grad att han blir en slav under den.⁶

Den mångbottnade *The Ark Sakura* (1988)⁷ intar enligt von Born en annan hållning jämfört med Abes andra verk.⁸ Visserligen är temat om främlingskap även här ett genomgående motiv, men romanen inrymmer en annan aspekt såsom överlevnad. Eftersom Abe var verksam under den så kallade efterkrigstiden blev överlevnadstematiken ett vanligt inslag i hans författarskap.⁹ I *The Ark Sakura* är världen dömd att gå under. Inför jordens undergång har romanfiguren Mullvaden byggt en ark som han säljer biljetter till, vilket han mer eller mindre misslyckas med. Han lyckas ändå med att till slut övertyga sin omgivning om att en kärnkraftsexplosion kommer att inträffa och får på så sätt en besättning. Romanfigurerna i romanerna söker sig oftast till storstädernas anonymitet såtillvida att de, i dessa miljöer, har större chans att bli fria från omgivningens blickar. von Born skriver att Abes romanfigurer oftast känner en befrielse i att vara utan ansvar för sina öden¹⁰, vilket enligt min mening skönjer en anti-individualistisk hållning. Anonymiteten möjliggör en chans för romanfigurerna att nå denna förmenta befrielse i det att de undviker att bli föremål för människors dömande blickar. Men även om staden är en idealisk plats för den som väljer att vara anonym finns det enligt von Born en baksida.

⁴ Abe, Kōbō, *En annans ansikte*, Lind & Co, Stockholm, 2004, s. 7

⁵ Ibid. s. 8

⁶ Ibid. s. 9

⁷ Abe, Kōbō, *The Ark Sakura*, 1. ed., Knopf, New York, 1988

⁸ Abe, *En annans ansikte*, s. 9

⁹ Ibid. s. 8

¹⁰ Ibid. s. 8

I efterskriften som följer i *En annans ansikte*, redogör Lars Vargö för det språk som utmärker Abes verk. Språkbruket i såväl *Kartongmänniskan* som *En annans ansikte* visar på en stor komplexitet såtillvida att Abe vrider och vänder på meningarna. Ibland är det svårt att tala om en entydig berättare, då det inte alltid är självklart vem det är som agerar, talar eller tänker. Komplexiteten i språket visar sig även i dialogerna som går över till monologer för att sedan återgå till att vara dialoger. Perspektiv vänds, motsättningar visas, vilket gör att läsaren aldrig kan vara säker.¹¹ Vargö skriver att Abes romaner försätter ”läsaren i ett ångestfyllt tillstånd där han/hon lämnas hängande i luften”¹². Originalspråket som är japanska, är i sig ett omfångsrikt språk med rika variationer i betydelse och som Vargö vidhåller, är ett språk med flera associationsmöjligheter som kan gå förlorade om utgångspunkten inte är originalet. Svårighetsgraden i språket kanske förklarar varför det finns så få översatta verk till svenska. Utöver *Kartongmänniskan* (1976) och *En annans ansikte* (2004) är *Den förstörda kartan* (1971) och *Kvinnan i sanden* (1981) de enda böckerna tillgängliga på svenska.

3.1 Tidigare forskning

Att det finns förvånansvärt lite forskning om Abes författarskap och desto mindre om hans litterära verk i Sverige kan ses mot bakgrund av det finns få översatta böcker till svenska. Förklaringen kan även ligga i att Abe inte har fått lika stort medialt fokus som exempelvis den japanske nobelpristagaren och författaren Kenzaburo Ōe. I sin kandidatuppsats undersöker Patrick Chimenti (2013) kroppens och objektets funktion i två av Abes romaner *The Ark Sakura* och *Kangaroo Notebook*¹³, men skriver tillika om identitetslösheten och främlingskapet:

Having experienced the destruction of the world without, Abe’s protagonists seek refuge in the world within, constructing a world of utter vanity which only they can inhabit, the final labyrinth in which they are hopelessly lost and simultaneously shielded from the outside world.¹⁴

Den personliga isolation som romanfigurerna upplever kan enligt Chimenti förklaras mot bakgrund av en splittrad och främmandegjord värld som driver dem till en inre, konstruerad värld

¹¹ Abe, *En annans ansikte*, s. 247- 251

¹² Ibid. s. 248

¹³ Chimenti, Patrick, *Human Garbage: Objects & the Body in Abe Kōbō's The Ark Sakura and Kangaroo Notebook*, Tufts University: Bachelor of Arts, International Literary and Visual studies, 2013, s. 44. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://dl.tufts.edu/catalog/tufts:UA005.033.014.00001>> (Hämtad: 2015-04-19)

¹⁴ Ibid. s. 44

där enbart de är tillåtna. Vidare skriver Chimenti att främlingskapet är nödvändigt för att romanfigurerna ska kunna uppnå frihet. Att främmandegöra sig själv innebär med andra ord att ha kontroll över sin självbild, vilket gradvist leder en självinsikt hos romanfigurerna.¹⁵ Även om romanfigurerna färdas i ett mardrömslikt scenario är de alltid tacksamma över att få kunna utföra grundläggande behov som att t.ex. äta, dricka eller gå på toaletten. Tillfredsställelsen av dessa behov och den personliga självbilden erbjuder en alternativ källa till identitet för individen. Denna föreställning är dock enligt Chimenti alldeles för idealistisk att inträffa i verkligheten. Oftast är drivkraften i Abes berättande en rörelse mot en mental isolering, där hans romanfigurer, blir mentalt förlorade i en labyrinth av jaget. Romanfigurerna inser till slut att de inte kan konkurrera med den yttre verkligheten och blir som en konsekvens av detta försatta i ett tillstånd av uppgivenhet och självförstörelse.

Även om den tidigare forskningen kring Abes författarskap är förhållandevis mager har det forskats desto mer om främlingskap och alienation i andra litterära verk. I kandidatuppsatsen *Att gestalta främlingskap – en studie av hur alienationen gestaltas i Eugene Ionescos Enstöringen* (2014) undersöker David Danielsson på vilka sätt alienationen gestaltas i *Enstöringen* (1973) samt orsaken till berättarjagets alienation utifrån ideologiska, psykologiska och existentiella faktorer.¹⁶ Danielsson närmar sig sitt material genom att utgå ifrån ett freudianskt och marxistiskt koncept. Jag har inför den här uppsatsen blivit inspirerad av Danielssons val av teori, då hans studie tangerar mitt område. Men Danielssons analys gäller främst att undersöka materialet genom språkliga funktioner. På grund av tidsmässiga begränsningar har jag valt att avgränsa mitt tillvägagångssätt till närläsning där jag lyfter fram citat som har relevans för mina frågeställningar.

4. Litteraturgenomgång och centrala begrepp

För att fastställa vad som menas med alienation kommer jag att belysa alienationsbegreppet utifrån olika teoretiska inriktningar. I det här kapitlet redogörs det för begreppets olika områden i syftet att knyta det till den framställda alienationen i *Kartongmänniskan*.

¹⁵ Chimenti, *Human Garbage: Objects & the Body in Abe Kōbō's The Ark Sakura and Kangaroo Notebook*, s. 44

¹⁶ Danielsson, David, *Att gestalta främlingskap – en studie av hur alienationen gestaltas i Eugene Ionescos Enstöringen*, Karlstad universitet: fakulteten för humaniora och samhällsvetenskap [kandidatuppsats], 2014. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:785351/FULLTEXT01.pdf>> (Hämtad: 2015-04-19)

4.1 Alienation

Ordet alienation härstammar från latinets *alienatio* ("fjärande"), av *alienus* ("tillhörig någon annan", "främmande") som enligt Nationalencyklopedins definition betyder "förfrämligande, känsla av maktlöshet, social isolering och brist på identitet."¹⁷ I antologin *Bloom's literary themes: Alienation* skriver redaktören Harold Bloom om "enstrangement" som en synonym betydelse till termen alienation¹⁸, vars svenska motsvarighet är "förfrämligande". Antologin, som utgörs av en samling texter av olika skribenter ämnar att visa på hur alienationen gestaltas i flera olika litterära verk. I "Reading the original: Alienation, Writing, and Labor in 'Bartleby, the Scrivener'" av Robert T. Tally, Jr. är termen alienation i dess enkla betydelse ett tillstånd av att vara främmande för någon eller något.¹⁹ Inom socialpsykologin refererar termen till en persons psykologiska tillbakadragande från samhället. I denna mening är den alienerade individen isolerad från andra människor i en sådan utsträckning att isoleringen leder till en neuros.²⁰ I kritisk samhällsteori ter sig alienationen på ett annorlunda sätt såtillvida att den separerar individen från hen själv, en fragmentering av självet som är ett resultat av det kapitalistiska systemet. Tally Jr. refererar till Karl Marx (1818-1883) och framhåller att människorna i den kapitalistiska produktionsprocessen är alienerade från sin egen produktion; de har ingen äganderätt på det som tillverkas. Människorna är även alienerade från sin mänskliga natur i det att de blott är, i den utvecklade industriproduktionen, en kugge i ett stort maskineri som de inte har någon makt över.²¹ Marx materialistiska och ekonomiska syn på det alienerade arbetet går i linje med socialpsykologin i vad gäller individens tillbakadragande från samhället. Tally Jr. framhåller dock att den gestaltade alienationen i litteraturen oftast beror på psykologiska än ekonomiska faktorer.

Alienation, som främst har använts inom samhällsvetenskapen, har utvecklats av filosofen och den förmarxistiska tänkaren Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831). I den svenska översättningen av *Andens fenomenologi* (2008) organiseras fenomenologins framställning "genom olika medvetandegestalter utifrån förhållandet mellan medvetandet och dess föremål."²²

¹⁷ Gesser, Bengt. Alienation. *Nationalencyklopedin*. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig:

<<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/alienation>> (Hämtad 2015-04-19)

¹⁸ Bloom, Harold & Hobby, Blake (red.), *Alienation*, Bloom's Literary Criticism, New York, 2009, s. XV-XVI. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<https://ymerleksi.wikispaces.com/file/view/Blooms+Literary+Themes++ALIENATION.pdf>>

¹⁹ T, Tally, Jr., Robert, "Reading the original: Alienation, Writing, and Labor in 'Bartleby, the Scrivener' i *Alienation*, Bloom's Literary Criticism, Bloom, Harold & Hobby, Blake (red.), New York, 2009, s. 1- 10

²⁰ Ibid. s. 2

²¹ Ibid. s. 2

²² Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Andens fenomenologi*, Thales, Stockholm, 2008, s. 14

Genom att medvetandet tvingas att möta det negativas makt, förstår den också sin sammanflätning med världen. I översättarnas förord kan fenomenologin förklaras som ett försök ”att leda det naturliga medvetandet fram till dess fullbordan i det absoluta vetandet”, vilket görs genom att följa medvetandets egen rörelse.²³ Detta tankesätt inbegriper att vårt medvetande formar vår omvärld. Medvetandet om medvetandet, enligt Hegels terminologi syftar till självmedvetandet. Självmedvetandet uppstår när anden blir medveten om sig själv, ”försöker finna sig tillrätta i en främmande värld och kontemplerar den egna existensen i förhållande till religionen och samhället.”²⁴ ”Erkännandets roll i konstitutionen av den personliga och sociala identiteten”, är enligt Hegel viktig. För att självmedvetandet ska kunna existera krävs ett ömsesidigt erkännande.²⁵ Men för att anden ska uppnå ett självmedvetande och för att självmedvetandet ska få erkännande, förutsätter det att anden får kunskap om vad den inte är.²⁶ I negationen av sig själv gör anden sig till ett objekt och blir i denna process främmandegjord. Alienationen, som den är formulerad hos Hegel, blir en viktig del i andens utveckling. Samtidigt som anden främmandegör sig själv, realiserar den i samma veva en självinsikt. Det finns en ”önskan” hos självmedvetandet att öka sin kunskap om sig självt och en strävan efter en enhet mellan subjekt och objekt. Slutsatsen som följer är att självmedvetandet enbart har realitet försåvitt det främmandegör sig själv, försätter sig i ett alienerat tillstånd. Det Hegel gjorde var att förstå alienationen i abstrakta och allmänna termer, varpå Marx i sin kritik av Hegel har utvecklat denna förståelse.

4.1.1 Alienation hos Marx

I Joachim Israels bok *Alienation och byråkratisering – industrisamhället i omvandling* (1982)²⁷ är all objektivering enligt Israels förståelse av Hegel alienation. Marx förklarar det i termer av att objektiveringen är det sätt ”människan producerar sin värld och reproducerar sig själv som släkte, och det samhälle i vilket vi lever.”²⁸ Alienationen (Entfremdung) kommer först till uttryck när processen försiggår som reifikation (Verdinglichung). Reifikation eller förtingligande är en term som syftar tillbaka på den samhällliga produktionsprocessen och dess sätt att fungera. Israel förklarar att det är i denna process samhället produceras och reproduceras. Varan

²³ Ibid. s. 14

²⁴ Ibid. s. 17

²⁵ Ibid. s. 17

²⁶ Ibid. s. 350

²⁷ Israel, Joachim, *Alienation och byråkratisering: industrisamhället i omvandling*, AWE/Geber, Stockholm, 1982, s. 75

²⁸ Ibid. s. 76

och dess bytesvärde spelar i denna process en central betydelse. Framförallt handlar reifikation, förtingligande om en tendens att göra människor till objekt.²⁹

Att det har skrivits åtskilliga hyllmetrar om Marx' alienationsteori råder det inget tvivel om. Teologen Lars Andersson redogör i avhandlingen *Alienation: En genomgående linje i Karl Marx' tänkande* (1997) för de fenomen som Marx betecknar som alienerade. Staten, religionen och arbetet som avser flera olika saker kan tyckas ha lite gemensamt, men det finns enligt Andersson grund att tro att Marx använder sig av olika alienationsbegrepp för att närma sig dessa fenomen.³⁰ Som tidigare nämnts utgör människan och den mänskliga produktionen utgångspunkten i Marx' alienation och kanske är det främst den ekonomiska alienationen i den kapitalistiska produktionsprocessen som åsyftas. Andersson menar att alienationen enligt Marx inte enbart är ett "empiriskt fenomen", utan är även något som leder till "empiriskt iakttagbara konsekvenser."³¹ Detta kan förklaras mot bakgrund av att människor blir fattigare ju mer de arbetar, till en sådan grad att alienationen som sådant påverkar människors inre värld:

Ju mera arbetaren sliter ut sig, desto mäktigare blir den främmande objektsvärld som han själv skapar, desto fattigare blir han själv och hans inre värld och desto mindre blir hans eget. Att arbetaren föryttras i produkten innebär inte bara att hans arbete blir objekt, en yttre existens, utan också att den existerar utanför honom, som en makt som står hindrande i hans väg, ja, att det liv som han vikt åt objektet blir för honom fientligt och främmande.³²

Upplevelsen av främlingskap sker på basis av att människorna inte har kontroll och makt över det de producerar, vilket enligt Marx leder till att de inte bejaktar och uttrycker sin mänsklighet. Objektet, som har spelat en stor roll i arbetarens liv och arbete, vänder sig mot hen som en främmande makt. För Marx innebär det att arbetaren inte bara blir alienerad från arbetsprocessen, men från sig själv och andra människor. Människan står här alltså i alienerade relationer till "arbetsprodukten, livsaktiviteten, sitt artväsen och andra människor."³³

I Marx' teori av människan är människan en idealtyp, en medveten och aktiv varelse som genom den skapande förmågan utmärker hens natur. Den skapande förmågan refererar onekligen till arbetet, men inbegriper även alla former av arbete och inte enbart lönearbetet.³⁴ Enligt Marx utgör människan en helhet som i det klasslösa samhället kan utveckla och bejaka sina

²⁹ Israel, *Alienation och byråkratisering: industrisamhället i omvandling*, s.136

³⁰ Andersson, Lars, *Alienation: en genomgående linje i Karl Marx' tänkande*, Nya doxa, 1997, s. 10

³¹ Ibid. s. 86

³² Ibid. s. 87

³³ Ibid. s. 88

³⁴ Ibid. s. 80f

behov, förmågor och önskemål av egen fri vilja. I det borgerliga, kapitalistiska samhället kan människan däremot inte bejaka sig själv i sitt arbete.³⁵

Marx beskriver främst arbetarnas situation i alieneringsprocessen, men vad har alienationen för konsekvens för andra sociala grupper? Israel refererar till Marx och framhåller att den etablerade klassen och proletariatet visserligen ger uttryck för "samma mänskliga alienation."³⁶ Men att denna alienation i största grad införlivas i och blir en del av människorna. I *Den endimensionella människan* (1968) skriver den tyska filosofen Herbert Marcuse att alienationsbegreppet blir svårt att tillämpa om människorna identifierar sig med den livsform som har påtvingats dem utifrån.³⁷ I ett kapitalistiskt konsumtionssamhälle är det en verklighet som enligt Marcuse skapar en annan form av alienation. Här yttrar sig alienationen genom att det "alienerade subjektet uppslukas av sin alienerade existens."³⁸ Israel för liknande resonemang och skriver att människan i den etablerade klassen känner sig bekväm i sin alienerade situation, så tillvida att alienationen blir betraktad som en produkt av människans makt, samt en avbild av den mänskliga existensen.³⁹ Ett förtydligande exempel är när människor finner igenkänning i de produkter de konsumerar. En bakomliggande orsak till detta kan enligt Marcuse ligga i samhällets vilja att förse människorna med falska behov. Dessa nya behov förklaras som en ny form av social kontroll i det att de prackas utifrån, genom exempelvis massmedier. Men indoktrineringen, såsom den är formulerad hos Marcuse börjar inte med massmedierna och kontrollen över dessa, utan den sker sedan "länge preparerade kärll."⁴⁰

I ett kapitalistiskt samhälle kan de falska behoven aldrig bli helt tillfredsställda. Det kommer alltid finnas ett behov efter fler falska behov. Denna problematik kan enligt Andersson förklaras mot bakgrund av "den skada som alienerade produkter åsamkar människan."⁴¹ Massproduktion och masskonsumtion hör i det här sammanhanget till kategorin alienerade produkter som orsakar denna förmenta skada. Sammanfattningsvis tar alienationen utgångspunkt i den kapitalistiska produktionsprocessen, som enligt Marx utgör grunden till all mänskligt förtryck.

³⁵ Andersson, *Alienation: en genomgående linje i Karl Marx' tänkande*, s. 87

³⁶ Israel, *Alienation och byråkratisering: industrisamhället i omvandling*, s. 67

³⁷ Marcuse, Herbert, *Den endimensionella människan: studier i det avancerade industrisamhällets ideologi*, Aldus/Bonnier, Stockholm, 1968, s. 28

³⁸ Ibid. s. 28

³⁹ Israel, *Alienation och byråkratisering: industrisamhället i omvandling*, s. 67

⁴⁰ Marcuse, *Den endimensionella människan*. s. 25

⁴¹ Andersson, *Alienation: en genomgående linje i Karl Marx' tänkande*, s. 70

4.1.2 Alienation hos Freud

Bloom jämför ordet *estrangement* (förfämligande) med Sigmund Freuds begrepp *das unheimliche* samt framhåller att det är vår tids benämning på sublimering.⁴² I psykoanalytikern Alix Stracheys översättning av Sigmund Freuds artikel "The 'Uncanny'" (1919) relateras begreppet *das unheimliche* till den obehagskänsla som uppstår hos en individ.⁴³ Eftersom det inte finns en entydig förklaring till begreppet hör det, enligt Freud till allt som väcker fruktan och skräck. Etymologin bakom det tyska ordet "unheimlich" relateras förvisso till "heimlich", vilket i sig är ett mångfacetterat ord. "Heimlich" förklaras å ena sidan som en synonym betydelse till det som är familjärt och tolererbart, å andra sidan till något som har förblivit dolt. Medan unheimlich, med negationsprefixet "un" betecknar det som har förblivit dolt och förträngt men som har trätt fram i ljuset. Sammanfattningsvis förklaras orden som hemmahörande (heimlich) och ej hemmahörande (unheimlich). En rimlig slutsats vore att hävda att orden är varandras motsatser, men Freud anser att "heimlich" och "unheimlich" istället förenar varandra, såtillvida att upplevelsen av *das unheimliche* både skapar en känsla av hemmahörande och icke-hemmahörande på samma gång. Individens blir i *das unheimliche* påmind om det som en gång har varit familjärt, hemmahörande i sinnet, men som har förträngts (heimlich). Unheimlich representerar det som borde ha förträngts, men som återvänder och hemsöker tankarna.⁴⁴

Ernst Jentsch betonar i artikeln "On the Psychology of the Uncanny" (1906) att *das unheimliche* härrör från en viss erfarenhet av det osäkra eller obestämda⁴⁵, vilket Freud i sin artikel delvis håller med. Jentschs påstående om att *das unheimliche* uppstår i samband med tvivel inför huruvida ett dött ting är levande eller inte⁴⁶, ger enligt Freud en otillräcklig beskrivning av begreppet. Freud försöker i sin analys av E.T.A Hoffmanns *Sandmannen* visa på hur *das unheimliche* är kopplat till temat av Sandmannen och inte till porträttet av den mekaniska, inanimata människan som Jentsch påstår.⁴⁷ Alienationseffekten, *das unheimliche* i *Sandmannen*,

⁴² Sublimering (psykoanalytisk teori) avser den process där förbjudna driftsimpulser omvandlas till något konstruktivt. Se Smith, Gudmund. Sublimering. *Nationalencyklopedin*. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/sublimering>> (Hämtad: 2015-04-27)

⁴³ Freud, Sigmund, "The 'Uncanny'" i *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*. Vol. 17 (1917-1919), *An infantile neurosis and other works*, Repr., Hogarth, London, 1957[1955], s. 219. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://users.clas.ufl.edu/burt/uncanny.pdf>> (Hämtad 2015-04-19)

⁴⁴ Freud, "The 'Uncanny'", s. 222-227

⁴⁵ Jentsch, Ernst, "On the Psychology of the Uncanny" (1906) i *Angelaki: journal of the theoretical humanities*, Routledge Journals, Taylor & Francis Ltd, Abingdon, 1995, s. 4. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <http://www.art3idea.psu.edu/locus/Jentsch_uncanny.pdf> (Hämtad: 2015-04-19)

⁴⁶ Ibid. s. 8

⁴⁷ Freud, "The 'Uncanny'", s. 227

kommuniceras enligt Freud genom hur sagofiguren framställs samt berättas av modern och barnsköterskan. Enligt modern är Sandmannen en metafor och sanden en symbol för barnens trötthet. Barnsköterskan målar däremot upp en helt annan bild: "He's a wicked man who comes when children won't go to bed, and throws handfuls of sand in their eyes so that they jump out of their heads all bleeding."⁴⁸ Här är bilden av Sandmannen dubbel. Å ena sidan framställs han som en vänlig figur i en till synes harmlös saga, å andra sidan som en ond figur som återvänder i barnens drömmar för att ta deras ögon. Enligt Freud talar detta för *das unheimliche*, i det att något har gjorts främmande och obekant i det familjära och bekanta.

4.1.3 Samhället och individualism

Kōbō Abe var verksam i en tid då Japan låg i krig med USA. Konsekvenserna av krigets tragedier kulminerade i Hiroshima och Nagasaki-bombningarna. Kriget, som satte djupa spår i det japanska samhället fick människorna att genomsåda vad det verkligen var. Sökande efter identitet i efterkrigets Japan gav enligt Masahiko Inadomi i kapitlet "Den japanska litteraturen" i antologin *Litteraturens världshistoria. Sekelskiftet: Första världskriget* (1973) upphov till ett uppror mot den USA-vänliga politiken, mot den industrialiserade och omänskliga livsform som präglade samhället.⁴⁹ Efterkrigstidens pessimism över krigets fasor krävde dock en omvärdering av tänkandet och bidrog till en febril aktivitet bland de yngre författarna. I *Litteraturens världshistoria. Efterkrigstiden* (1974), i kapitlet "De romanska litteraturerna" skriver Michel Olsen att 50- och 60-talet blev de årtionden då samhället präglades av en förändringsprocess, som bland annat resulterade i att de yngre författarna började söka sig fram på vägar som ledde till litterärt fruktbara resultat.⁵⁰ I takt med att en samhällsförändring ägde rum växte det en misstro mot och en kritik av upplysningens hittillsvarande resultat. Uppfattningen om att människan ingår som en bricka i ett system blev enligt Olsen en vanlig föreställning på den tiden, vilket gav upphov till idéer om människans vanmakt.⁵¹

Inom den kritiska teorin, etablerad av Frankfurtskolan, intresserade sig filosofer, psykoanalytiker, litteraturvetare m.fl. för att beskriva och kartlägga sociala fenomen. Paul Tenngart framhåller i *Litteraturteori* (2008) att det i huvudsak var kritiken av det moderna samhället som

⁴⁸ Freud, "The "Uncanny"", s. 228

⁴⁹ Inadomi, Masahiko, "Den japanska litteraturen" i *Litteraturens världshistoria, Sekelskiftet. Första världskriget*, Billeskov, Jansen, F. J & Rinman, Sven (red.), Norstedt, Stockholm, 1973 s. 582 ff.

⁵⁰ Olsen, Michel, "De romanska litteraturerna" i *Litteraturens världshistoria, Efterkrigstiden*, Billeskov, Jansen, F. J & Rinman, Sven (red.), Norstedt, Stockholm, 1974, s. 12 f

⁵¹ Ibid. s. 13

utgjorde grunden för den sociologiska riktningens tankar. En av de bärande tankarna hos Frankfurtsskolans intellektuella var att teknologin var den bidragande orsaken till mänsklighetens barbari, kriget.⁵² Bland de som delade denna uppfattning var litteraturteoretikerna Walter Benjamin och Theodor W. Adorno samt filosofen Herbert Marcuse, som alla inspirerades av sociologens Max Webers tankar om att ”teknologiska framsteg leder till en byråkratisering av livet.”⁵³ I avhandlingen *Upplysningens självreflexion: aspekter av Theodor W. Adornos Kritiska teori* (2005) av Anders Ramsay krävs det en ”upplysning av upplysningen, en upplysningens självreflexion” som innebär en alltmer kritisk inställning till den ohämmade framstegsoptimismen.⁵⁴ Ramsay hänvisar till Adorno och framhåller att upplysningen formuleras som en myt i det att den antar en mytisk form. Eftersom upplysningen inte klarar av att rannsaka sig själv slår den tillbaka i mytologin och blir därmed något som inte kan ifrågasättas. Ramsay framhåller vidare att det säkraste sättet att skapa kontroll och sammanhållning är att låta upplysningen fastna i en evig upprepning.⁵⁵ Genom att erkänna något som det redan är leder till ett upprätthållande av makten samt förminska chanserna till en social förändring. Dock skriver Tenngart att de kritiska teoretikerna hade svårt att se hur och var en social förändring skulle ske. En rimlig slutsats skulle här vara att de snarare syftade till att ge insikter om hur kapitalismen verkade. Hur står då dessa kritiska teoretiker i förhållande till alienationsteorin? Människors främlingskap inför en osynlig makt var utgångspunkten för många kritiska åsikter. Bland annat ansågs industrialismen och senare teknologin som orsaker till exkluderandet av det som är essentiellt för människans liv.⁵⁶

Teknologin är enligt Marcuse en ny form av social kontroll som syftar till att passivera människor och ”sudda ut skillnaden mellan sant och falskt medvetande.”⁵⁷ Alienationen blir här, inte enbart ett resultat av arbetarens maktlöshet inför arbetsprocessen, utan industrisamhället som sådant är enligt Marcuse byggt på att motverka och avhumanisera människan: ”ty ju större den teknologiska behärsknigen av naturen blir, desto större blir människans behärskning

⁵² Tenngart, Paul, *Litteraturteori*. 1. uppl., Gleerup, Malmö, 2008, s. 98 ff.

⁵³ Ibid. s. 98

⁵⁴ Ramsay, Anders, *Upplysningens självreflexion: aspekter av Theodor W. Adornos Kritiska teori*, Sociologiska institutionen, Lunds universitet, Diss. Lund: Lunds universitet, 2005, s. 49

⁵⁵ Ibid. s. 50

⁵⁶ Tenngart, *Litteraturteori*, s. 99

⁵⁷ Marcuse, *Den endimensionella människan*, s. 46

av människan.”⁵⁸ Det avancerade industrisamhället har förvisso skapat nya möjligheter och behov för människor, däremot menar Marcuse att institutioner har berövat möjligheternas befriande kraft såtillvida att de inte enbart ”påverkar medlen utan också målen.”⁵⁹

Det nya sociala landskapet som kännetecknas av en tilltagande globalisering har inneburit en förändring av vårt sätt att leva – på gott och ont. I *En skenande värld: hur globaliseringen är på väg att förändra våra liv* (2010) diskuterar samhällsvetaren Anthony Giddens fenomenet och menar att vetenskapens och teknologins framsteg, som skulle underlätta tillvaron för många människor har i själva verket fått motsatt effekt.⁶⁰ Giddens ansluter sig i viss mån till Marcuses resonemang om teknologins farhågor samt framhåller att det som skulle stå under människans kontroll har praktiskt taget berövats från människan.⁶¹ Även om Giddens inte är lika pessimistiskt inställd till teknologin som exempelvis Marcuse och de kritiska teoretikerna var, begrundar han den globala ordningens instabilitet och djupa splittring. Vid sidan om en ökad globalisering och förändring i ekonomisystemet ställs ett ökat krav på individen att uppfinna nya självklarheter. Ett krav som inbegriper ett ansvar för det egna livet och den egna utvecklingen. I antologin *Det hyperindividualiserade samhället* skriver samhällsvetaren Henrik Oscarsson (2005) i kapitlet ”Om individualisering” att individualiseringen har medfört en maktförskjutning som innebär att kollektivets makt och inflytande över människan har minskat.⁶² Oscarsson beskriver fenomenet som en process där individen betraktas som en oberoende och självständig aktör. I ett modernt kapitalistiskt samhälle betonas bland annat människans egenvärde och möjlighet till att fatta egna beslut. Individualisering, som i det västerländska samhället är intimt förknippat med frihet och självförverkligande, har enligt Oscarsson lett till att de mänskliga relationerna blivit mer av en instrumentell och anonym karaktär. De negativa effekterna av individualiseringen; ångest och stress, menar Oscarsson är ett resultat av uppluckringen av industrisamhällets kategorier som lämnar individen ”mer sårbar och vilsen.”⁶³ Oscarsson redogör främst för ett postmodernt samhälle som karaktäriseras av att det inte finns några universella sanningar och heller inga självklarheter. Dock menar Oscarsson att fokus bör ligga annorstädes och att istället försöka ta reda på vad som utmärker dessa självklarheter, vilket jag i den här uppsatsen inte kommer att ägna utrymme åt. Oscarssons poäng ligger i att det är svårt för en individ att

⁵⁸ Marcuse, *Den endimensionella människan*, s. 232

⁵⁹ Ibid. s. 233

⁶⁰ Giddens, Anthony, *En skenande värld: hur globaliseringen är på väg att förändra våra liv*, 2. uppl., SNS förlag, Stockholm, 2010, s. 20

⁶¹ Giddens, *En skenande värld: hur globaliseringen är på väg att förändra vårt liv*, s. 20

⁶² Oscarsson, Henrik, ”Om individualisering” i Bjereld, Ulf (red.), *Det hyperindividualiserade samhället*, 1. uppl., Boréa, Umeå, 2005, s. 61

⁶³ Ibid. s. 69

må dåligt över självklarheter som inte existerar. Men som Jonas Stier i (*Van*)modernitet och identitet: att förstå sig själv i det samtida samhället (2012)⁶⁴ framhåller beror denna problematik snarare på individens alltmer splittrade och otydliga identitet. För Stier är det främst det moderna storstadslivets ”anonymitet, sociala isolering, /.../ instrumentella relationer och formaliserade regler”⁶⁵ som föranleder alienation och främlingskap från samhället.

Det fria samhället och den fria viljan är något som Marcuse invänder sig mot. De ekonomiska, politiska och intellektuella friheterna, som i och med det moderna samhället har gjorts möjliga, svarar egentligen enligt Marcuse ”mot samhällets nya möjligheter.”⁶⁶ Dessa friheter hindras av samhällets övriga institutioner från att förverkligas såtillvida att de styrs av särskilda intressen. Den intellektuella friheten, som syftar till individens individuella tanke blir genom massmedier och ”indoktrinering” kränkt. Att konsumera i enlighet med reklam-annonserna och att uppträda enligt de sociala institutionernas vilja menar Marcuse är ett tecken på krafter som människan inte har någon kontroll över, vilket talar för *la mauvaise foi*. Självbedrägeriet, *la mauvaise foi* syftar enligt Jean-Paul Sartre i *Existentialismen är en humanism* (2002) tillbaka på människan som offer för omständigheterna, men vars botemedel ligger i handlingarna.⁶⁷ Eftersom det enligt Sartre inte finns en annan verklighet än människans handlingar, existerar ”hon blott i den mån hon förverkligar sig själv, hon är alltså ingenting annat än summan av sina handlingar, ingenting annat än sitt liv.”⁶⁸

För att uppnå självbestämmande samt intellektuell frihet måste människan, enligt Marcuse lära sig att förstå, granska och värdera fakta. Det är inte förrän när människan lär sig att tänka kritiskt som den kan bli fri från indoktrineringens samt massmediernas impulser. Diskursen må ändras, men den mänskliga reaktionen mot ett sådant samhälle lever fortfarande kvar.

5. Analys

I det här kapitlet kommer uppsatsens material sättas i relation till det teoretiska ramverket, vilket innebär att uppsatsens frågeställningar kommer att belysas ur olika alienationsperspektiv.

⁶⁴ Stier, Jonas, (*Van*)modernitet och identitet: att förstå sig själv i det samtida samhället, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2012, s. 81

⁶⁵ Ibid. s. 82

⁶⁶ Marcuse, *Den endimensionella människan*, s. 61

⁶⁷ Sartre, Jean-Paul, *Existentialismen är en humanism*, Bonnier, Stockholm, 2002, s. 32

⁶⁸ Ibid. s. 31

5.1 Kartongmänniskan och samhället

Handlingen i boken koncentreras till "fallet" A:s iakttagande och registrerande tankar av omvärlden. Huvudkaraktären som befinner sig i en kartong ger logiska, nästan kyliga beskrivningar av vad som utmärker en kartongmänniska samt hens plats i samhället. Romanens huvudkaraktär och berättarjag "A", som liksom Franz Kafkas karaktärer varken har efternamn eller initialer, berättar i romanens inledande kapitel att det anstötliga hos en kartongmänniska inte är lika lätt att handskas med som hos en ormmänniska eller björntämjare i en cirkusrevy.⁶⁹ Kartongmänniskor, som av samhället har gjorts främmande är "som en bit skräp som någon stuckit in mellan ett trappräcke och en offentlig toalett eller under en gångbro."⁷⁰ Detta ger en stark bild av kartongmänniskors betydelselöshet, vilket förstärks av de inte äger något identitetskort, har något yrke, någon ordentlig bostad, någon sorts namn, ålder eller någon bestämd tid och plats för att äta och sova. Berättarjaget vidhåller att skillnaden mellan en kartongmänniska och lösdrivare är stor såtillvida att tiggare och lösdrivare är "en del av det revir som tillhör stadsfolket."⁷¹ Kartongmänniskor tillhör enligt A kategorin människor som står utanför reviret och därmed under tiggarna. Att inte ha en specifik position i samhället och att vara identitetslös är enligt berättarjaget detsamma som att inte existera.

Kartongmänniskans "förlamning av en inre känsla för riktning"⁷² kan ge uttryck för berättarjagets *mauvaise foi*, en känsla av uppgivenhet och en resignation inför de främmande makterna. Kartongen som blir "ett inträde i en annan värld"⁷³ tillåter berättarjaget att bli en betraktare av det teaterspel som pågår i samhället. Denna värld likställs av berättarjaget med "återvändsgränden", döden: "Jag vet inte vart, men ett inträde någonstans, i någon annan värld. Det säger jag, men öppningen till den där andra världen skiljer sig inte så mycket från återvändsgränden."⁷⁴ Resultatet av detta blir en *das unheimliche*, en källa till alienation där berättarjaget präglas av ett utanförskap som bottnar i obekantskap med världen.

Berättarjaget är dock medveten om de facto att en kartong inte kan skydda honom från världen och upplever en känsla av maktlöshet: "Det spelar ingen roll hur starkt man tar avstånd från

⁶⁹ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 10

⁷⁰ Ibid. s. 10

⁷¹ Ibid. s. 22

⁷² Ibid. s. 22

⁷³ Ibid. s. 22

⁷⁴ Ibid. s. 22

världen och försvinner från den genom att krypa in i en kartong.”⁷⁵ Det finns enligt A inga undanflykter - världen kommer alltid göra sig påmind. Känslan av vanmakt, att vara maktlös inför en främmande värld kan syfta tillbaka på den anonyma stadens vilja att skada berättarjaget.⁷⁶ Den anonyma staden, som enligt A finns till för sina namnlösa invånare är en stad där ”alla dörrar står öppna, där man inte behöver vara på sin vakt ens bland främlingar, där man kan stå på huvudet eller sova vid väggkanten utan att bli klandrad...”⁷⁷ Berättarjagets tankar kan vid första anblick ge sken av en närmast idealistisk syn på tillvaron, men i detta döljer sig en baksida – staden vill uppenbarligen honom illa. Som en reaktion av stadens illvilja börjar kartongens yta bli svag och sårbar och A upplever att staden berövar honom något. Att inte ha en tydligt definierad identitet gör att omvärlden ignorerar kartongmänniskor, på basis av att ingen förstår vem som finns inuti.⁷⁸ Omvärldens likgiltighet inför kartongmänniskor kan förklaras utifrån Stiers och Oscarssons tankar om det moderna samhället och dess förmåga att upprätthålla anonymitet och instrumentella relationer.⁷⁹ Känslan av att inte bli förstådd av omvärlden försätter A i ett alienerat tillstånd som gör att han blir alienerad från sig själv och sin omgivning. Men berättarjagets sårbarhet kan även reflektera i bristen på riktning, vilket talar för den skepticisism som präglar ett postmodernt samhälle. Bristen på riktning och självklarhet är enligt Oscarsson ett resultat av upplösningen av industrisamhällets kategorier samt kollektivets minskade makt, där individen mer eller mindre tvingas att lämnas åt sitt eget öde.⁸⁰

Berättarjaget gör en analogi mellan en människas och ett djurs egenskaper för att visa på sin egen bristfällighet som människa. Fisken, som utgör föremålet för analogin är i drömmen befriad från all tyngd och glider genom ljusstrimmorna för att bli ett med fiskstimmet. Känslan framkallar enligt A en befrielse ”från de kroppsliga plågor tyngdlagen åsamkar en”⁸¹ Men fisken grips snart av tanken att vara uttråkad och känner hur materiens fria lätthet börja avta bit efter bit. Verkligheten som hinner ikapp fisken upplever till slut en längtan efter att gå, men blir hämmad på basis av att den saknar alla de nödvändiga kroppsdelarna för att göra det. För berättarjaget skapar detta en stark känsla av bristfällighet och maktlöshet. Fisken blir fråntagen makten att påverka sin egen situation i det att den försöker göra sig fri från sin begränsade kropp, men utan någon större framgång. Dess begränsning får den att inse att den blott är en

⁷⁵ Ibid. s. 20

⁷⁶ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 19

⁷⁷ Ibid. s. 17

⁷⁸ Ibid. s. 90

⁷⁹ Stier, *(Van)modernitet och identitet; att förstå sig själv i det samtida samhället*, s. 82

⁸⁰ Oscarsson, *Det hyperindividualiserade samhället*, s. 62

⁸¹ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 35

förfalskning och ifrågasätter därmed sin existens som fisk. Berättarjaget upplever samma ambivalens när han sätter på sig kartongen såtillvida att han inte känner igen sig själv i den. Skillnaden mellan en kartongmänniska och en falsk fisk är enligt berättarjaget inte ”anmärkningsvärt stor.”⁸² Denna upplevelse blir ett uttryck för *das unheimliche* som enligt Jentsch och Freud härrör från en viss erfarenhet av det osäkra eller obestämda.⁸³ Berättarjaget/fisken erfar något som till en början känns välbekant, familjärt (heimlich), men som av yttre omständigheter förträngs (heimlich) och kommer tillbaka och hemsöker tankarna (unheimlich). I det här sammanhanget blir berättarjaget påmind om sin egen maktlöshet, vilket skapar en alienationseffekt av psykologisk och existentiell art. Alienationen skildras här som en förnimmelse av något olustigt och skrämmande; en olustig känsla av att vara bristfällig.

Upplevelsen av *das unheimliche* kommuniceras även genom omgivningens syn på kartongmänniskor:

Att paketera sig själv som bagage och gå omkring så är en förolämpning mot omvärlden och något mer än att bara uppträda underligt. Eller var hans existens så harmlös att man kunde låta bli att lägga märke till den bara genom sin vilja? Om ni ville skulle ni också kunna ignorera mig.⁸⁴

Gränsen mellan att vara en vandrande förolämpning, ett tänkbart hot för omgivningen och harmlös på samma gång, för tankarna till Freuds analys av *Sandmannen* såtillvida att kartongmänniskan görs främmande och obekant i det familjära och bekanta. Berättarjaget ger även här uttryck för en omgivning som inte verkar bry sig om hans existens, som enligt Stier svarar för ett slags individualiserad narcissism ”där alla lever i sitt inre liv.”⁸⁵ Denna inåtvändhet kan ses mot bakgrund av ett samhälle som betonar och förespråkar individens egenvärde och självförverkligande, i sådan grad att mellanmänskliga förhållanden glöms bort.

A, som är räddad till osynlighet genom sin kartong känner en inneboende rädsla för att bli betraktad av sin omgivning. ”Det ligger kärlek i att se, men fasa i att bli sedd”⁸⁶ visar på berättarjagets önskan om att försvinna men ändå närvara. Att han ser sig själv som en utomstående betraktare, främmande för den värld han lever i tyder på någon form av alienation. Ändock ligger det en befrielse i att inte bli sedd. Även om berättarjaget präglas av en ambivalens inför kartongen, utgör den det enda alternativet för hans ”osynlighet” i det att den som betraktar alltid löper risk för att bli betraktad. Berättarjagets registrerande seende får honom att se världen ur

⁸² Abe, *Kartongmänniskan*, s. 39

⁸³ Jentsch, ”On the Psychology of the Uncanny”, s. 4 & Freud, ”The ‘‘Uncanny’’”, s. 221

⁸⁴ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 86

⁸⁵ Stier, *(Van)modernitet och identitet; att förstå sig själv i det samtida samhället*, s. 83

⁸⁶ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 85

ett annat perspektiv: ”alla taggar försvann ur hela synfältet och tingen verkade släta och runda.”⁸⁷ Det som i början framstod som farligt och skrämmande blir ofarligt för honom. Dock är det ingen nyanserad syn han får på omvärlden: ”Så snart man tittar ut genom kartongens observationsfönster, ser emellertid allting annorlunda ut. De olika detaljerna i omgivningen blir homogena, får samma betydelse.”⁸⁸ Att allt får samma betydelse hänger ihop med synen om en fragmentarisk och obegriplig värld, där berättarjaget får det svårt att urskilja skillnader. Att betrakta utan att kunna inverka på sin omgivning gör att betraktandet blir till något passivt. Berättarjaget registrerar sin värld genom sin blick och sina anteckningar, men visar inte något större tecken på handling. Därmed är det inte sagt att han är handlingslös. Berättarjaget ”väljer” ändå sin kartong.

Rädslan av att bli sedd inbegriper även en rädsla för en stor och opersonlig värld: ”När jag ser de små tingen, känns det som om jag ville fortsätta leva /.../ När jag ser på det som är alltför stort, vill jag dö.”⁸⁹ Detta kan åter kopplas till Stiers tankar om människans plats i ett likformigt och opersonligt samhälle.⁹⁰ Kartongens kamouflerande funktion bidrar visserligen till en trygghet och en möjlighet från att bli fri från omgivningens, kanske dömande blickar. Men vistelsen i kartongen gör att berättarjagets verklighetsförankring gradvist börjar försvinna. Hans desorientering i tid och rum gör det svårt att uppfatta det han skriver, vilket lämnar läsaren i ett osäkert och ångestfyllt tillstånd.

5.2 Motiv

Vad det är som driver berättarjaget till att bli en kartongmänniska förefaller oklart, men han framhåller att anledningen till beslutet är flera. Dels känner han en rädsla för att bli sedd, dels upplever han en längtan efter att bli osynlig. Berättarjaget, som lämnade sitt yrke som fotograf för ett liv i en kartong har en inneboende längtan efter att fotografera ”skuggsidan av staden som har en aversion mot att bli sedd.”⁹¹ Denna längtan gestaltar sig genom att berättarjaget ger upp sitt gamla liv för ett nytt. Förvandlingen till en kartongmänniska sker enligt berättarjaget inte helt smärtfritt såtillvida att när någon blir sjukligt angripen av tanken på att bli en kartong-

⁸⁷ Ibid. s. 15

⁸⁸ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 45

⁸⁹ Ibid. s. 101

⁹⁰ Stier, *(Van)modernitet och identitet; att förstå sig själv i det samtida samhället*, s. 82

⁹¹ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 32

människa ”är det vanligt att vederbörande spelar över genom att skjuta henne med ett luftgevär.”⁹² Smärtan som föranleds av skjutningen är viktig för förändringen av berättarjagets psykologiska tillstånd i det avseendet att det framförallt är smärtan som driver honom till att bli en kartongmänniska. Smärtan kan här stå för någonting större än något som orsakas av ett luftgevär och istället inbegripa en smärta som samhället åsamkar individen. Att kartongen blir en central betydelse för berättarjagets osynlighet är givet men det förklarar inte det faktum varför han blir en ”riktig” kartongmänniska. Det främsta motivet till hans försvinnande och som det ges uttryck för i texten, är att ”han började vinna berömmelse bland sina kollegor.”⁹³ Berättarjaget revolterar mot sin livssituation i det att han inte vill bli associerad med berömmelse och status. Frigörelsen från en livsstil som kännetecknas av inflytande och egenintresse leder till alienation så tillvida att berättarjaget inte identifierar sig med denna livsform; den är för honom främmande. Livsformen blir främmande i den meningen att den styrs av en främmande makt. Det kapitalistiska systemet står enligt Andersson och Marcuse för den främmande makten som styr individens liv. Berättarjagets handling stämmer väl in på Anderssons resonemang om att människan, i ett kapitalistiskt samhälle inte kan bejaka sig själv i sitt arbete.⁹⁴ Reifikation, som enligt Israel handlar om att göra människan till objekt, försätter hen i en specifik roll. I det här sammanhanget blir berättarjaget satt i en roll yrkesroll som han inte identifierar sig med. Genom att berättarjaget inte accepterar självbedrägeriet och gör valet att bli kartongmänniska, förändras hans livssituation. Men häri ligger en tvetydighet. Å ena sidan tar han beslutet att lämna sitt gamla liv för ett nytt, å andra sidan är det den främmande makten som mer eller mindre tvingar honom att leva i utanförskap. Denna paradox kan förklara att berättarjaget i själva verket präglas av en maktlöshet, där den så kallade friheten blir till en ofrihet. Valfrihetens logik – friheten att göra sina egna val är enligt Stier och Marcuse en illusion. Marcuse menar att människan egentligen är indoktrinerad till att tro att den är fri när den inte är det. Stier ansluter sig till Marcuses resonemang samt framhåller att det är ”själva frigörelseprocessen som ger oss en chimär av frihet, medan själva målet, friheten inte så enkelt låter sig infinna sig.”⁹⁵ Begreppet frihet, inbegriper inte enbart tanken att fri från kollektiva normer, utan även en ”frihet från den dagliga kampen för tillvaron.”⁹⁶ Att berättarjaget blir kartongmänniska sker inte på basis av hans fria vilja, utan livet i en kartong påtvingas honom utifrån.

⁹² Ibid. s. 28

⁹³ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 33

⁹⁴ Andersson, *Alienation: en genomgående linje i Karl Marx' tänkande*, s. 87

⁹⁵ Stier, *(Van)modernitet och identitet; att förstå sig själv i det samtida samhället*, s. 85

⁹⁶ Marcuse, *Den endimensionella människan*, s. 22

Men berättarjagets vistelse i kartongen ger honom en djupare förståelse av omvärlden: ”ingenting undgår en kartongmänniskas blick. När hon ser ut från sin kartong ser hon genom lögnerna och de hemliga avsikter som döljer sig under ytan.”⁹⁷ Att föremål i hans synfält är mjuka och får samma betydelse hindrar inte berättarjaget från att genomsåda andras falskhet. Här uppstår ett möte, en konfrontation mellan berättarjaget syn på världen och världen som sådan. Kartongen gör det även möjligt för honom att rannsaka sig själv och märker att: ”han blev än en gång starkt medveten om den omedvetna spänning som fanns inom honom över att allting var så oväntat fullt av taggar.”⁹⁸ Den trångsynthet och de fördomar han har haft om andra kommer upp till ytan. Berättarjagets reflektioner om sitt förhållande till samhället och sig själv leder till en självinsikt, vilket bekräftar Chimentis och Hegels teori om det alienerade subjektets självinsikt. Insikten uppenbaras såtillvida att berättarjaget begrundar sin livssituation. Genom att han främmandegör sig själv, försätter sig i ett alienerat tillstånd realiserar en självinsikt som inte hade varit möjlig utan kartongen.

5.3 Behov

Att leva ett liv i en kartong innebär en ständig vandring. Berättarjaget som inte bär med sig mer än några få vardagsartiklar är för honom tillräckliga för att han ska klara sig. Bekvämlighet, som vi uppfattar det berör inte berättarjaget, utan han är enbart glad över att uppfylla de livsnödvändiga behoven som att äta, gå på toaletten och sova. Tillfredsställandet av basala behov innebär inte att villkoren är enkla. En kartongmänniska kan enligt berättarjaget inte klippa sig, bada eller borsta tänderna och inte heller klara uppehållet då kontanter saknas. När matvarorna tar slut måste berättarjaget se efter alternativa metoder för att bli mätt. Jakten på rester blir en del av berättarjagets vardag. Dock framhåller han att han inte nöjer sig med vad som helst: ”men för en kartongmänniska duger inte allt som råkar vara ätbart.”⁹⁹, som gör att situationen han befinner sig i skiljer sig från tiggarnas och lösdrivarnas. Marcuse menar att tillfredsställandet av de livsnödvändiga behoven är viktiga för att individen ska kunna tillgodose sig andra behov, vilket är uppenbart då berättarjaget vill fortsätta sitt liv som en genomskinlig person.

Marcuse skiljer på sanna och falska behov där de falska behoven inbegriper behov som bestäms av yttre krafter som individen inte har någon kontroll över. De falska behoven har enligt

⁹⁷ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 28

⁹⁸ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 15

⁹⁹ Ibid. s. 148

Marcuse uppgift till att indoktrinera människan, förse hen med ett falskt medvetande som gynnar ”de rådande sociala institutionerna eller intressena.”¹⁰⁰ Berättarjaget förklarar att han i sitt tidigare liv upplevde ett starkt behov av att ständigt vara uppdaterad om vad som hände i världen, i sådan grad att det uppslukade hela hans existens:

Jordklotet kan ändra form så snart man vänder bort blicken, om det bara är för en sekund. Jag hade sju olika dagstidningar. Jag hade två teveapparater och tre radioapparater i mitt rum, när jag gick ut släppte jag inte transistorradiation ur handen ett ögonblick och jag somnade med hörlurarna på.¹⁰¹

Den omätliga hungern efter nyheter och teknologi samt den ångest som framkallas hos berättarjaget går i linje med Marcuse tankar om de falska behovens indoktrinering, men även Sartres resonemang kring självbedrägeriet:

Det är allvarligt för den som råkar ut för det. Han gör inte mycket annat under dagen än att läsa och lyssna till nyheterna. Ilsken över sin egen svaga vilja och med värkande hjärta har han inte förmåga att slita sig från radioapparaten eller teven. Jag var naturligtvis mycket väl medveten om att jag inte nödvändigtvis skulle komma närmare sanningen hur mycket jag än rotade efter nyheter.¹⁰²

Det faktum att berättarjaget inte kunde leva ett normalt liv utan att få sin dagliga dos av nyheter svarar för Marcuses resonemang om att det alienerade subjektet blir uppslukad av sin alienerade existens.

Berättarjaget ger uttryck för en oro över att aldrig komma fram till sanningen. ”Sanningen” som enligt Marcuse tillhandahålls av de sociala institutionerna syftar till att kuva människorna, få dem att underkasta sig de falska behoven. För berättarjaget var behovet efter sammandragna klichéer större än sökandet efter sanning.¹⁰³ Självbedrägeriet, *la mauvaise foi* kommer till uttryck genom att han vänder sig till nyheterna i tron om att de kan erbjuda sanningar. Den svaga viljan och resignationen inför omständigheterna som berättarjaget upplever kan förklaras mot bakgrund av teknologins förmåga att erbjuda snabba lösningar och som eventuellt, i berättarjagets fall leder till en alienation. Men berättarjaget förklarar att ett oreflekterat vurmande för nyheter gjorde att han till slut utvecklade en besatthet i det att han ständigt jagade efter sensationella bilder. Berättarjaget ställer sig frågande till varför behovet efter nyheter är stort och

¹⁰⁰ Marcuse, *Den endimensionella människan*, s. 22

¹⁰¹ Abe, *Kartongmänniskan*, s. 76

¹⁰² Ibid. s. 77

¹⁰³ Ibid. s. 77

menar att det är på grund av att det ligger trygghet i ”att i förväg ta reda på vilka förändringar som äger rum i världen.”¹⁰⁴ Vetandet om att det finns individer som är mindre lyckligt lottade inger ett lugn hos människor och hur stora katastrofer de än hör talas om ”så är de emellertid de som lyssnar fullkomligt levande.”¹⁰⁵ Men tillfredsställelsen av dessa falska behov måste enligt Marcuse ifrågasättas, vilket berättarjaget gör när han väljer ett annat liv i en kartong. Jakten på sensation och sammandragna klichéer i en världsordning som är kapitalistisk blir för berättarjaget främmande.

6. Avslutande diskussion

Det här kapitlet utgörs av två huvuddelar; en summering kring uppsatsens två frågeställningar och en avslutande reflektion i form av en diskussion. I det här kapitlet redogörs det för vilka slutsatser som har framkommit i analysen.

Avsikten med den här uppsatsen har varit att undersöka hur alienationen framställs i Kōbō Abes roman *Kartongmänniskan* (1976) samt vad den beror på. De slutsatser som har framkommit visar på att alienationen framställs på olika sätt i romanen. Jag har i den här uppsatsen försökt att besvara frågeställningarna genom att se närmare på berättarjagets konflikter. Med konflikt avses motsättningen mellan berättarjaget och det ”teknokratiska” samt det kapitalistiska samhället. Detta har jag gjort genom att fastställa motivet bakom berättarjagets handlingar, men även genom att visa omgivningens syn på kartongmänniskor. Resonemanget kring hur alienationen framställs kopplas till porträttet av berättarjaget och hans konfrontation med den främmande makten, vilket i det här sammanhanget representeras av det kapitalistiska systemet. I analysen framkommer det att den yttre, främmande verkligheten driver berättarjaget till en inre verklighet som gör att han inte enbart blir alienerad från sig själv, utan även från samhället och omgivningen. Den psykologiska konflikten som åsyftas orsakas av omgivningens och samhällets oförmåga att förstå berättarjaget. Bristfälligheten och den begränsning som berättarjaget känner inför sin egen kropp resulterar i en maktlöshet. Känslan av resignation inför den främmande makten leder till en alienation av psykologisk och existentiell art. I analysen framkommer det att den främsta orsaken till berättarjagets alienation är hans frigörelse från en livsstil som kännetecknas av inflytande och egenintresse, en livsstil som för honom är främmande. Smärtan som berättarjaget upplever kan ses som ett resultat av samhällets vilja att skada honom,

¹⁰⁴ Ibid. s. 78

¹⁰⁵ Ibid. s. 78

som också bidrar till en upplevelse av alienation hos berättarjaget. Min uppfattning är att de psykologiska och existentiella faktorerna utgör grunden till berättarjagets alienation såtillvida att konflikterna som han ställs inför skapas inom honom. Den yttre verkligheten är, som nämnt ovan, visserligen en bidragande faktor till berättarjagets alienation, men konflikterna utspelar sig framförallt i hans tankar. Det är i synnerhet genom berättarjagets monologer och registrerande blick som läsaren får kunskap om berättarjagets förhållningssätt till sig själv och omvärlden. I kartongen försöker berättarjaget finna sig tillrätta i en främmande värld som saknar riktning. I linje med Hegels tankar om självmedvetandet kontemplerar berättarjaget sin existens i förhållande till samhället och erkänner sig själv som främmande. Detta resulterar i att han bli medveten om sig själv och sin omgivning.

Språket i romanen vittnar i sig om någon form av alienation i det att romanen utgår från berättarjagets inre och subjektiva värld. Dialoger som går över till monologer i samband med motsättningar i texten gör berättarjaget till en opålitlig berättare, vilket i sin tur gör att läsaren blir mer benägen att ifrågasätta honom. Ett fragmentariskt och förvrängt språk förstärker känslan av berättarjagets främlingskap i den bemärkelsen att språket inte utgör ett redskap för kommunikation, utan ett redskap för fjärmande. Eftersom världen omkring berättarjaget är obegriplig kommuniceras även detta i språket. Det skulle i en framtida undersökning vara intressant att undersöka hur det alienerade språket gestaltas i romanen i ett bredare perspektiv samt att vidareutveckla resonemang kring vad språket faktiskt gör med förståelsen av romanen.

Den skenvärld som berättarjaget lämnar bakom sig förser människorna med falska behov och klichéer. Men vad innebär dessa klichéer för berättarjaget och varför drogs han till dem? Klichéerna inger människor lugn och utgör ett skydd mot en till synes orolig och kaotisk värld. Dock uppmuntrar klichéerna inte till ett kritiskt tänkande, utan fastnar i en evig upprepning på basis av att de inte blir ifrågasatta, vilket är något som kan kopplas till Ramseys idéer om myt och upplysning. Berättarjaget vänder sig mot den livsform som utgörs av falska behov och väljer istället att leva ett avhållsamt liv fritt från massmedier. Men ett tillbakadragande från samhället lämnar berättarjaget identitetslös. Visserligen utvecklar han en alternativ identitet genom att han blir en kartongmänniska, men det finns inget som förenar honom med andra människor i hans omgivning; han är ensam. Identitetslösheten kommer till uttryck genom att berättarjaget aldrig får sin existens fullt bekräftad av omgivningen. Han befinner sig i ett odefinierat läge mellan att existera och inte existera, vilket gör att hans liv saknar riktning och mål. Eftersom berättarjaget är osynlig i sin kartong kan ingen heller bekräfta människan inuti. Avsaknaden av nödvändiga handlingar som identitetskort är ännu ett tecken på identitetslösheten.

Jag är medveten om att alienationen och identitetslösheten inte enbart kan ses som produkter av det kapitalistiska samhället, utan som något som existerar i alla samhällen. Men sett till romanens innehåll och kontext blir alienationen synlig när den kapitalistiska byråkratin är närvarande. I den här uppsatsen har jag försökt att närma mig alienationsbegreppet utifrån ett marxistiskt och freudianskt koncept. Att Marx' alienationsteori inte behandlas särskilt djupt i min analys kan ses mot bakgrund av att jag ville anlägga fler perspektiv på mitt material. Det är givetvis en styrka att analysera ett innehåll utifrån en teoribildning, men eftersom alienationsbegreppet har använts inom vitt skilda områden fann jag det nödvändigt att redogöra för några av dessa i den här uppsatsen. Romanen kan givetvis ge upphov till fler, alternativa tolkningar. Men min uppfattning är att främlingskapsmotivet är ett genomgående element i romanen. En rimlig tolkning skulle kunna vara att kartongen, som i sig har en allegorisk funktion, representerar berättarjagets främlingskap.

7. Käll- och litteraturförteckning

Primärmaterial:

Abe, Kōbō; [översättning av Annika och Thomas Preis], *Kartongmänniskan*, Bonnier, Stockholm, 1976

Sekundärmaterial:

Abe, Kōbō; [översättning av Leif Janzon och Lars Vargö; förord: Heidi von Born; efterord: Lars Vargö], *En annans ansikte*, Lind & Co, Stockholm, 2004

Abe, Kōbō, *The Ark Sakura*, 1. ed., Knopf, New York, 1988

Andersson, Lars, *Alienation: en genomgående linje i Karl Marx' tänkande = [Alienation] : [a pervading theme in the thought of Karl Marx]*, [Ny utg.], Nya Doxa, Nora, 1997

Billeskov Jansen, F. J. & Rinman, Sven (red.), *Litteraturens världshistoria. [Bd 10], Sekelskiftet. Första världskriget*, Norstedt, Stockholm, 1973

Billeskov Jansen, F. J. & Rinman, Sven (red.), *Litteraturens världshistoria. [Bd 12, Efterkrigstiden]*, Norstedt, Stockholm, 1974

Bjereld, Ulf (red.), *Det hyperindividualiserade samhället*, 1. uppl., Bor éa, Umeå, 2005

Bloom, Harold & Hobby, Blake (red.), *Alienation*, Bloom's Literary Criticism, New York, 2009, s. XV-XVI. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<https://ymerleksi.wikispaces.com/file/view/Blooms+Literary+Themes++ALIENATION.pdf>>

Chimenti, Patrick, *Human Garbage: Objects & the Body in Abe Kōbō's The Ark Sakura and Kangaroo Notebook*, Tufts University: Bachelor of Arts, International Literary and Visual studies, 2013. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://dl.tufts.edu/catalog/tufts:UA005.033.014.00001>> (Hämtad: 2015-04-19)

Danielsson, David, *Att gestalta främlingskap – en studie av hur alienationen gestaltas i Eugene Ionescos Enstöringen*, Karlstad universitet: fakulteten för humaniora och samhällsvetenskap [kandidatuppsats], 2014. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:785351/FULLTEXT01.pdf>> (Hämtad: 2015-04-19)

Freud, Sigmund, “The ‘Uncanny’” i *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*. Vol. 17 (1917- 1919), *An infantile neurosis and other works*, Repr., Hogarth, London, 1957[1955], s. 219-252. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://users.clas.ufl.edu/burt/uncanny.pdf>> (Hämtad 2015-04-19)

Gesser, Bengt. Alienation. *Nationalencyklopedin*. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/alienation>> (Hämtad 2015-04-19)

Giddens, Anthony; [översättning av Ingemar Karlsson], *En skenande värld: hur globaliseringen är på väg att förändra våra liv*, 2. uppl., SNS förlag, Stockholm, 2010

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich; [översättning och med förord av Brian Manning Delaney och Sven- Olov Wallenstein], *Andens fenomenologi*, Thales, Stockholm, 2008

Inadomi, Masahiko, “Den japanska litteraturen” i *Litteraturens världshistoria, Sekelskiftet. Första världskriget*, Billeskov, Jansen, F. J & Rinman, Sven (red.), Norstedt, Stockholm, 1973

Israel, Joachim, *Alienation och byråkratisering: industrisamhället i omvandling*, AWE/Geber, Stockholm, 1982

Jentsch, Ernst, “On the Psychology of the Uncanny” (1906) i *Angelaki: journal of the theoretical humanities*, Routledge Journals, Taylor & Francis Ltd, Abingdon, 1995, s. 1-16. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <http://www.art3idea.psu.edu/locus/Jentsch_uncanny.pdf> (Hämtad: 2015-04-19)

Marcuse, Herbert; [översättning av Sven- Eric Liedman], *Den endimensionella människan: studier i det avancerade industrisamhällets ideologi*, Aldus/Bonnier, Stockholm, 1968

Olsen, Michel, “De romanska litteraturerna” i *Litteraturens världshistoria, Efterkrigstiden*, Billeskov, Jansen, F. J & Rinman, Sven (red.), Norstedt, Stockholm, 1974,

Oscarsson, Henrik, "Om individualisering" i *Det hyperindividualiserade samhället*, Bjereld, Ulf (red.), 1.uppl., Bor éa, Umeå, 2005

Ramsay, Anders, *Upplysningens självreflexion: aspekter av Theodor W. Adornos kritiska teori*, Sociologiska institutionen, Lunds universitet, Diss. Lund: Lunds universitet, 2005, Lund, 2005

Sartre, Jean-Paul; [översättning av Arne Häggqvist], *Existentialismen är en humanism*, [Ny utg.], Bonnier, Stockholm, 2002

Smith, Gudmund. Sublimering. *Nationalencyklopedin*. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/sublimering>> (Hämtad: 2015-04-27)

Stier, Jonas, *(Van)modernitet och identitet: att förstå sig själv i det samtida samhället*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2012

T, Tally, Jr., Robert, "Reading the original: Alienation, Writing, and Labor in 'Bartleby, the Scrivener' i *Alienation*, Bloom's Literary Criticism, Bloom, Harold & Hobby, Blake (red.), New York , 2009, s. 1-10. Publiceringsdatum ej angivet. Tillgänglig: <<https://ymerleksi.wikispaces.com/file/view/Blooms+Literary+Themes+-+ALIENATION.pdf>>

Tenngart, Paul, *Litteraturteori*, 1. uppl., Gleerup, Malmö, 2008